

ЗМІНИ В ХАРАКТЕРИСТИЦІ Й ПОЗИЦІЇ ВІРУЮЧИХ ЯК РЕЗУЛЬТАТ НОРМАТИВНО-ПРАВОВИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ В УКРАЇНІ

Докорінні зміни, що відбулися в нашій країні за останні два десятиліття, актуалізували питання про ті трансформації, які відбулися і відбуваються у характеристиках і позиціях сучасних віруючих як суб'єктів і об'єктів не лише релігійного комплексу, а й громадян нової України. З наукової точки зору при цьому не менш важливим є встановити і проаналізувати зміни в релігійності, в характері реагування сучасного віруючого на явища, події, процеси, що відбуваються під впливом радикального переформатування політики держави щодо релігійної сфери і, зокрема, віруючих.

Найпереконливіше зміст таких змін можна простежити, на нашу думку, через ретроспективне зіставлення характеристик віруючого, його суспільного і правового місця в нинішньому соціумі і тих рис, особливостей, властивих типовому віруючому радянського періоду. Взятє не саме по собі, а в політичних, ідеологічних, правових, духовних, національних, моральних контекстах кожного історичного відрізка таке зіставлення дозволить встановити зміст змін, їх причини, тенденції, оцінити їх як явища духовного, в першу чергу, релігійного життя, висловити прогноз щодо перспектив трансформацій соціальних та духовних характеристик вітчизняного віруючого під впливом нових соціальних реалій.

Як відомо, у радянську добу, де визначальною була комуністична ідеологія, феномен релігії витлумачувався як вимушено отриманий у спадщину, тимчасовість якого очевидна. Носіями цього «світоглядного рудименту» були люди старого виховання, отже відтворення релігійного світогляду в нових поколіннях мало відбуватися, згідно з ідеологічною доктриною, по затухаючій. Своє слово тут мало сказати атеїстичне виховання, орієнтоване на пропаганду науково-матеріалістичного світогляду, масова ідеологічно-виховна робота, а також створення у країні адміністративно-правових умов, що прямо чи латентно мали гальмувати й обмежувати відтворення віруючих спільнот, діяльність релігійних організацій. Об'єктивно релігійне світобачення було фактично єдиною легально існуючою ідейно-світоглядною системою – опонентом офіційної ідеології. Тому відносини держави та церкви в умовах панівної однопартійної ідеології витлумачувалися як несумісні, що на різних історичних відрізках радянської історії з різних причин (світоглядної позиції партійних очільників, ситуативної політичної кон'юнктури, військового стану країни, загострення ідеологічного протистояння з країнами капіталістичної орієнтації тощо) проявлялися з більшою чи меншою силою. Орієнтуючись у своїх деклараціях на поширені у світі демократичні принципи терпимого ставлення до релігії та церкви і відповідним чином фіксуючи такі підходи в нормативно-правих положеннях щодо відносин між державою та церквою, владні структури водночас на практичному рівні зазвичай здійснювали заходи, відповідні панівній партійній ідеології, що були спрямовані на обмеження, а в окремі періоди – і ліквідацію релігійних структур, їхнього впливу на суспільство, що будувало соціалізм.

Законодавство про релігію та церкву в УРСР базувалось на документах загальносоюзного значення, таких як Декрет РНК РСФРР “Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви” від 23 січня 1918 р. [Законодавство про

релігійні культу: збірник за ред. Литвина К.З. та Пшеничного А.І. – К., 1973. – С.67-68] та постанова ВЦВК і РНК РСФРР “Про релігійні об'єднання” від 8 квітня 1929 р. [Постановление ВЦИК СНК РСФСР от 08.04.1929 О религиозных объединениях [Електронний ресурс] - Режим доступу: http://www.lawmix.ru/docs_ccsr.php?id=5380], а також на цілому масиві циркулярів, постанов, інструкцій для службового користування, що були спрямовані на створення умов для подальшого «відмирання церкви» як інституту, обмеження діяльності релігійних організацій «відправленням культу», зведення до нуля їхнього значення в суспільному житті, досягнення максимального контролю над церквами та створення системи науково-атеїстичного виховання.

Певні зрушення у відносинах держава – церква відбулися у середині 70-х років, напередодні Хельсінкської наради (1975), що стала своєрідним стимулятором коригування традиційного в СРСР курсу держави щодо релігії та певним чином активізувала державно-церковну взаємодію. Безпосереднім наслідком цих процесів слід вважати зміни союзного та республіканських законодавств. Положення про релігійні об'єднання в Українській УРСР від 1 листопада 1976 р. [Положення про релігійні об'єднання в Українській РСР // Відомості Верховної Ради Української Радянської Соціалістичної Республіки. - 1976. - № 46. - ст. 420. - С.531-539] було, по суті, вимушеним кроком влади до нормалізації становища церкви в УРСР. Цей документ, що репрезентувався як законодавчий, але таким не був, усував низку застарілих правових норм, вводив кілька нових регулятивно-правових положень, що розширювали можливості релігійних інституцій та віруючих. Відповідно до нього, віруючому надавалось право сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої; при цьому сповідання чи не сповідання релігії не тягло за собою ніяких утисків і не давало привілеїв; свобода відправлення релігійних культів і свобода антирелігійної пропаганди визнавалася за всіма громадянами; підтверджувалося, що в Українській РСР церква відокремлена від держави і школа від церкви [Положення про релігійні об'єднання в Українській РСР. - С.531-532]. Поява такого документа, безумовно, була кроком вперед. Водночас декларовані права не підкріплювалися конкретними законодавчими нормами, на практиці були далекими від реалізації і, як показував аналіз, у реальному житті по багатьох позиціях не виконувались. Відокремлення церкви від держави не зупиняло останню в її прагненні брутально втручатися в справи церкви. Найявність значної кількості застережень та заборон у зазначеному Положенні, а особливо, в негласних інструкціях щодо його застосування (“зобов'язані”, “не повинні”, “не вправі”, “не можуть”, “забороняється”) засвідчували аж ніяк не паритетні правові стосунки між державою та церквою, здебільшого заборонну, обмежувальну тональність документа, на які практики – радянські працівники, вчені, ідеологічний актив країни – орієнтувалися практично до другої половини 80-х років ХХ ст. Щоб зрозуміти, під впливом яких правових норм формувалася світоглядна і громадська позиція тогочасного віруючого, його менталітет, характер реагування на вияви суспільного буття, на відносини в суспільстві, поведінські стереотипи, на саму атеїстичну пропаганду, нагадаємо лише деякі з тогочасних регулятивних норм, що діяли в релігійній сфері.

Вважалося за норму ненадання релігійній чи церковній громаді права юридичної особи; права володіти власністю, що своєю заборонною суттю, хоча й опосередковано, але переносилося і на ставлення державного апарату на власне віруючих. Ідеологічна установка про поступове відмирання релігійних пережитків у соціалістичному суспільстві була закладена в процедуру багатоступеневої дозвільної системи реєстрації релігійного об'єднання і часто унеможлиблювала сам процес, адже реєстрація нових релігійних об'єднань свідчила б про відсутність успіхів місцевої влади у питанні ідеологічного виховання населення. Тому скорочення релігійної мережі, кількості віруючих ставало політикою на усіх рівнях, перетворювалося у критерій успішності політико-виховної роботи місцевої влади. Непрозора процедура відмови у реєстрації релігійним об'єднанням сприяла практиці свавільних рішень, масовому адмініструванню, що в кінцевому рахунку позначалося на самому віруючому.

Проте у тих рідкісних випадках, коли реєстрація релігійної громади відбувалася, вона отримувала право юридичної особи, що суттєво міняло її статус у державі, розширювало можливості релігійної діяльності [Положення про релігійні об'єднання в Українській РСР. – С.533]. Це було поодиноким ліберальним акцентом у новому нормативному документі, оскільки законодавчі норми УРСР попередніх років цього не передбачали. Заснування релігійних навчальних закладів зводилось до нуля. Лише Руська православна церква як така, “що лояльно ставиться до Радянського ладу, підтримує внутрішню та зовнішню політику СРСР”, для підготовки священнослужителів мала три семінарії (Московську, Ленінградську, Одеську) та дві академії (Московську та Ленінградську), які утримувались за рахунок церкви [Законодавство про релігійні культу. – С.204]. «Журнал Московської патріархії» та «Православний вісник» в Україні були чи не єдиними друкованими виданнями, що висвітлювали офіційні матеріали про церковне та релігійне життя в СРСР та УРСР: постанови, розпорядження патріарха і синоду, статті богословського, церковно-історичного характеру, проповіді та повчання, хроніку церковного життя [Там само – С.204]. Відчутною була спрямованість на зведення релігійного життя до здійснення культових дій. Релігійні громади не могли без дозволу влаштувати загальні збори віруючих для обговорення питань, пов'язаних з управлінням справами релігійного об'єднання; організувати релігійні процесії, справляти релігійні обряди і церемонії під відкритим небом, а також у квартирах і будинках віруючих [Законодавство про релігійні культу. – С.174]. Жодне релігійне об'єднання чи громада не могли приступити до своєї діяльності без обов'язкової реєстрації в органах державної влади [Положення про релігійні об'єднання в Українській РСР. – С. 532]. Крім загально-обмежувальних санкцій по відношенню до всіх конфесій тодішні правові норми виділяли “особливий” перелік громад і груп віруючих, які не підлягали державній реєстрації, як такі, що належать до «сект», а їхнє віровчення носить «антидержавний і бузувірський характер». В Інструкції про застосування законодавства про культу до таких були включені єговісти, п'ятидесятники, істинно православні християни, істинно православна церква, адвентисти-реформісти, мурашківці та ін. [Законодавство про релігійні культу. – С. 178]. Дане обмеження підтверджує факт диференціації віросповідних об'єднань, а відтак – вибіркоче застосування принципу рівності релігійних об'єднань і організацій перед законом. У реальному житті статус зареєстрованої громади був кардинально відмінним від незареєстрованої, яка відразу ж відносилася до «незаконних та протизаконних» зі всіма впливаючими з цього наслідками. Підтверджувала державний курс, спрямований на обмеження релігійних прав та свобод віруючих, і розгалужена система контролюючих органів, які створювалися в державних, партійних, силових структурах. Прикладом цьому може служити створення на місцях на громадських засадах комісій сприяння додержанню законодавства про релігійні культу, які формувалися з депутатів місцевих Рад, працівників фінансових органів, органів народної освіти та місцевого партійного і радянського активу. Створювані з благою метою компенсувати повальне незнання місцевими чиновниками законодавства про культу, ці комісії, за незначним винятком, на практиці перетворювалися в ще один орган контролю за діяльністю релігійних громад, духовенства, віруючих; постійного нагляду за ними, вивчення форм і методів діяльності релігійних організацій, їх впливу на населення, особливо на молодь, пристосовництва духівництва до сучасних умов, за його проповідницькою діяльністю [Там само – С. 182-185]. За таких умов релігійні організації та віруючі були у стані постійного контролю, адже держава жорстко реагувала на будь-які відхилення від законодавства. Показово, що сама держава створювала умови для постійного порушення правових норм у релігійній сфері як віруючими та релігійними організаціями, так і радянськими чиновниками, адже з існуючими правовими положеннями звичайний віруючий чи священник ознайомитися не могли: існувала негласна заборона на оприлюднення цих правових документів. Збірники законодавчих актів щодо релігійної сфери до початку 80-х років XX ст. видавалися виключно для «службового користування» під обліковими номерами. Закритий

характер чинного законодавства на практиці давав можливість чиновництву на місцях для безмежного правового волюнтаризму, суб'єктивного тлумачення існуючих регулятивних положень.

Власне віруючий опинявся на становищі суб'єкта права, необізнаного навіть з тими урізаними правами, що були декларовані; суб'єкта, що в будь-який момент міг бути притягнутий до відповідальності за невідомі йому провини і порушення; яким можна було маніпулювати, апелюючи до права, ідеологічних установок і т.п. Звідси – такі вимушені суспільні й моральні характеристики тогочасного віруючого, як закритість для спілкування, обережність, побоювання відверто висловлювати свої справжні переконання, невпевненість, нещирість у судженнях, конформізм, готовність формально погоджуватися із установками, що нав'язувалися офіційними властями чи партійними функціонерами; терпиме ставлення до подвійних стандартів, облаштування собі окремого, відносно закритого, але справжнього життя в координатах власних переконань і цінностей й т. п. Це був спосіб пристосування віруючого до існуючої командно-адміністративної системи і панівної системи світоглядних цінностей, що пропагувалася і нав'язувалася офіційною пропагандою.

Водночас зауважимо, що завдяки багато в чому формальному здійсненню антирелігійних кампаній, політики правового обмеження релігійних організацій та віруючих на найважливішому – місцевому рівні – жорсткі ідеологічні оцінки та моральні установки, правові санкції щодо порушень законодавства про релігійні культу, риторика антирелігійних заходів на практиці істотно пом'якшувалися, не доводилися до кінця, пускалися на самоплив і практично ніколи у повоєнні роки (хіба що за винятком періоду хрущовських антирелігійних кампаній) не набували характеру гострого антагонізму, світоглядного протистояння між невірними і віруючими. Певною мірою цьому сприяло й те, що найбільший відсоток віруючих у радянський період складали громадяни літнього віку, а вони були в статусі батьків, близьких чи далеких родичів, були в кожній сім'ї, у тому числі сім'ях членів партії, радянських службовців.

Парадоксальним чином реальні результати формальних підходів до ідеологічних партійних установок і нормативно-правових обмежень збігалися з декларативними застереженнями офіційних радянських документів, циркулярів виконавчих органів місцевої влади, уповноважених у справах релігій про необхідність «суворо стежити» за тим, щоб усім громадянам на ділі була забезпечена свобода совісті, проголошена Конституцією СРСР; про недопущення застосування адміністрування у боротьбі з релігією, адміністративного втручання в діяльність релігійних об'єднань, грубого ставлення до духівництва і ображення почуттів віруючих [Законодавство про релігійні культу. – С.173].

За цих умов віруючий опинився на вістрі двох ідейних платформ – з одного боку, офіційної комуністичної, науково-матеріалістичної, атеїстичної, з іншого – неофіційної релігійної, традиційно побутуючої, особливо серед сільського населення. На кінець 60-х років ХХ ст. статистика, контрольована партійними органами, відображаючи рівень релігійності, називала цифри 10–12% віруючого населення. Науковці констатували релігійність на рівні 15–20% дорослого населення [Дулуман Е.К., Лобовик Б.А., Танчер В.К. Современный верующий. Социально-психологический очерк. – М., 1970. – С. 31]. Соціологічні дослідження початку 80-х років ХХ ст. показали, що серед дорослих громадян країни віруючі становили в середньому 15–20% населення у містах і 30–35% – у сільській місцевості [Релігія і Церква років незалежності України. – Київ-Дрогобич, 2003. – С.66]. В атеїстичній літературі знаходимо ці дані на рівні 8 – 10% дорослого населення [Там само].

Українські релігієзнавці С. Дулуман, Б. Лобовик, В. Танчер виділяли три типи віруючих залежно від їхнього ставлення до релігії та ступеню релігійних переконань: переконані віруючі, релігійність яких інколи доходить до фанатизму; звичайні віруючі – ті, які мають сумніви щодо істинності певних релігійних догм, ті, які вагаються між вірою та невір'ям; віруючі, що дотримуються релігії формально, відвідують церкву нерегулярно, не моляться вдома тощо.

Істотною була різниця в статистичних характеристиках віруючих, диференційованих не лише за цими категоріями, а й за конфесіями (суттєво відрізнялися, наприклад, дані про православних віруючих і віруючих протестантських конфесій), за освітою, віком, статтю (75,3% – віруючі жінки та 24,7% – чоловіки), соціальним становищем, місцем проживання та ін. [Дулуман Е.К., Лобовик Б.А., Танчер В.К. Современный верующий. – С. 34-37, 45, 49, 51].

Типовий портрет тогочасного віруючого, що жив в умовах певного ідеологічного (партійного і радянського) пресингу, відсутності умов для своєї релігійної освіти, вільних можливостей для задоволення своїх релігійних потреб, відсутності релігійної (біблійної, богословської, віроповчальної, релігійно-полемічної, релігійно-історичної, морально-релігійної та ін.) літератури, правничої літератури щодо релігії та церкви, відтворював віруючого як людину з низьким рівнем освіти, що об'єктивно слабо розбиралася не лише в загальноосвітніх, а й світоглядних питаннях, основних догматичних положеннях свого віровчення, не могла переконливо аргументувати свої переконання; свою віру вона реалізовувала переважно через участь у релігійних святах, обрядах, дотриманні церковного календаря, через традиційне вшанування загальнохристиянських чи місцевих святих, інші вияви традиційної релігійної поведінки і т.п. У соціальному зрізі типовий віруючий 60–70-х років ХХ ст. – це сільська жінка, переважно пенсійного віку, з низьким рівнем освіти, у минулому – домогосподарка або працівниця колгоспу. Такий типовий віруючий за своїми характеристиками, по суті, не ставив під сумнів офіційну загальносоюзну і загальноукраїнську статистику майже масової безрелігійності суспільства, атеїстичних позицій соціально активних верств населення, що будували соціалізм.

Іншою системою відліку щодо якісних змін в характеристиці і позиції віруючого стала доба Незалежності України. В нових політичних, економічних, соціальних, етнокультурних, духовних умовах формується новий тип віруючого. Він реалізує свої релігійні потреби в умовах реальної свободи совісті, правової рівності віросповідань, ліквідації ідеологічного чи світоглядного монополізму, заборони будь-якої правової дискримінації, тиску за віросповідною ознакою та ін. Держава, послідовно дотримуючись загальноновизнаних та зафіксованих вітчизняним законодавством принципів відокремлення церкви від держави та невтручання у внутрішні справи релігійних організацій, всіляко сприяє налагодженню та поглибленню міжконфесійного порозуміння, опрацюванню ефективних механізмів співпраці держави і церкви. Для віруючої людини, яка жила і живе в умовах самодискредитуючої влади, збайдужіlosti держави і суспільства до конкретної людини, втрати людських цінностей, зростаючої соціальної нерівності, постійного погіршення якості життя, невпевненості у завтрашньому дні, пустих обіцянок високопосадовців, зростання злочинності тощо – для такої людини навіть і факту відсутності церкви у списку винних за нинішнє становище, навіть віртуальних обіцянок на майбутнє достатньо, щоб церкву з безвиході наділяти довірою та відносно високими рейтинговими місцями [Климов В.В. Свобода совісті, церква, релігійність в українському суспільстві періоду незалежності: Вибрані статті. – К., 2009. – С. 100].

Змінився сам код реагування держави, державних структур на релігійні запити віруючих, релігійних організацій. На зміну командно-адміністративному окрику, огульним заборонам, небажанню під різними приводами навіть вислухати віруючих прийшло зацікавлене ставлення до потреб й інтересів віросповідних спільнот, готовність скорегувати, виправити чи й взагалі вилучити проблемні норми, віднайти консенсус з віруючими навіть у досить складних правових колізіях. Для прикладу можна згадати перипетії з проблемою ідентифікаційних номерів. Як відомо, частина православних віруючих відмовилася від присвоєних органами державної податкової служби громадянам ідентифікаційних податкових номерів з релігійних міркувань, вбачаючи в них ознаку апокаліпсичного пророцтва, про яке йдеться в одкровенні Івана Богослова. Ця проблема мала тривалу історію і стала причиною гострого реагування віруючих спільнот, неодноразового її обговорення

на високому церковному рівні. Активна позиція віруючих та церкви стали вагомим спонукальним чинником до прийняття ряду законів України, що мали врегулювати дану проблему. Так частково вирішення протиріч прослідковується у Законі України «Про внесення змін до Закону України «Про державний реєстр фізичних осіб – платників податків та інших обов'язкових платежів» від 16 липня 1999 р. Наступним важливим кроком у вирішенні даної проблеми стали парламентські слухання «Свобода совісті та ідентифікація особи» від 29 червня 2005 р., де було заявлено, що справою держави є забезпечити умови для кожної віруючої особи молитися без докорів сумління, зокрема надавши право тим, сумління яких не сприймає ідентифікаційні номери, відмовитися від них. Парламентські слухання стали реальним стимулом для прийняття Закону України "Про внесення змін до Закону України "Про державну реєстрацію юридичних та фізичних осіб – підприємців" від 16 березня 2006 р. Врахування позицій віруючих передбачено у Податковому кодексі України від 2 грудня 2010 р.

На нашу думку, послідовне вирішення зазначеної проблеми є свідченням: по-перше, готовності держави до нових більш гнучких, компромісних підходів у розв'язанні подібних проблем, коли вона діє справді демократично, з позицій правової держави, аби реально забезпечити права усіх віруючих; по-друге, вагомому місця сучасного віруючого в суспільстві, врахування його позицій навіть тоді, коли ці позиції не підтримані більшістю релігійного загалу, а лише частиною віруючих.

Реальне утвердження в Україні давно проголошених положень про свободу совісті, рівність віросповідань, недискримінаційні умови реалізації кожним віруючим своїх релігійних потреб, пріоритетність правових норм у врегулюванні відносин між державою і церквою, релігійними організаціями та віруючими створили в країні, по суті, новий клімат вияву віруючими своєї релігійності, ставлення до офіційних церковних структур. У зв'язку з переосмисленням багатьма сучасними віруючими за нових умов місця і значення церкви актуалізувалася, зокрема, проблема «воцерковленості». Віруючий все більше схиляється до думки про те, що відокремлення Церкви від держави і школи від церкви є необхідною передумовою демократичності та забезпечення права особи на свободу совісті. Незважаючи на широкі можливості, надані сучасному віруючому для реалізації своїх релігійних потреб у церкві, соціологічні дослідження останніх десятиліть виокремлюють нову тенденцію «позаконфесійної» та «невоцерковленої» релігійності наших сучасників. За результатами соціологічних досліджень 2000 р., підтримують думку, що достатньо бути віруючим, не сповідуючи якусь конкретну релігію 56,9 % респондентів. При цьому привертає увагу факт доволі високого відсотка тих, хто називає себе «просто християнин» (80,2%) [Дудар Н. Релігійність українського суспільства: останні дослідження // Людина і світ. – 2003. – № 1. – С. 10]. 2008 р. майже половина віруючих українців (44%) поділяла думку, згідно з якою у спілкуванні з Богом вони здатні йти власним шляхом.

Сучасний віруючий, не будучи пов'язаним з конкретною церковною структурою, залишається вільним у поведінці, способі життя, в етичній орієнтації. Свобода надає йому право вільного тлумачення сутності богословських питань. Відмову від церкви пояснює її непривабливістю, створенням негативного враження, наявністю нещирості, проблемами внутрішньоцерковного життя. Як слушно зауважує професор А. Колодний, «справа не тільки в тому, що сьогоднішній віруючий нині переважно невоцерковлений. Визнаємо, що він дотримується переважно етикету своєї релігії, а не її етики. Визнаємо і те, що значною мірою вже не працюють Заповіді Мойсея у своїх установках не красти, не вбивати, не чинити перелюб, не посягати на майно ближнього та ін. У наш час порушено також довіру до науки, бо ж маємо процвітання позавіросповідної містики, окультизму, іншого духовного хламу. Проте це є також релігійність» [Колодний А. Актуальні проблеми і перспективи релігієзнавчої науки України [Електронний ресурс] - Режим доступу: <http://ukreligieznavstvo.wordpress.com/2010/05/19/>].

Згідно з результатами соціологічного дослідження (ISSP), проведеного в Україні 2008 р., більше як половина опитаних віруючих (57%) ті, які рідко відвідують церкву.

“Нині типовим стає віруючий, – пише А.Колодний, – в структурі релігійності якого домінують не догми чи обряди, а суб’єктивне самовідчуття своєї причетності до Всевишнього, проникнуте певним моральним стоїцизмом, переживанням екзистенційної ситуації. Людина починає усвідомлювати себе як частину іншого, більш Високого, Величного, Абсолютного, шукати свою сутність у ньому. Свої прагнення до суверенітету, подолання залежності від зовнішнього світу вона компенсує в своїх уявленнях про гаранта цієї незалежності – Бога, доступ до котрого можна отримати через пізнання самого себе” [Академічне релігієзнавство. За ред. А.Колодного. – К., 2000. – С. 22]. Тенденція “позаконфесійності” і “невоцерковленості” прослідковується особливо в православ’ї, де роль мирян обмежується лише пасивним сприйняттям ходу богослужіння і настирливою сакралізацією кліру. Сучасні віруючі і в Україні, і за рубежом все більше вважають віру приватною справою, яка не потребує участі одновірців чи Церкви. Такий віруючий не обтяжує себе участю в богослужіннях, приходять у церкву у зручний для себе час і, як правило, лише у дні великих свят та, зрідка, в неділю. Поширеним мотивом його відвідин, особливо знакових святкових літургій, є зовнішня демонстрація своєї релігійності. Він вважає за норму неконтрольоване відвідування храму чи молитовного будинку, якщо йому щось не подобається у церкві, то він взагалі не ходитиме до неї. Нерідко йому байдужа релігійна складова життя. Приводом до нового відвідування церкви зазвичай стають: весілля, хрестини чи похорони рідних або знайомих. У нього немає потреби активного спілкування з одновірцями. Він бажає церкви, яка б не обтяжувала його. Для означення цього типу віруючих в науковій літературі з’явилися поняття: “просто християнин”, “просто православний”, “не практикуючий християнин”, “невіруючий православний”, “пострадянський православний”, “позацерковний віруючий”, “невоцерковлений віруючий” та ін.

Таким чином, зміни в характеристиці віруючих України, зафіксовані релігієзнавцями різних поколінь за останні 40–50 років, вражають не лише своєю глибиною і радикальністю, а й появою цілої низки нових характеристик, які навіть за великим бажанням аж ніяк не можна розцінювати як трансформації у напрямі посилення релігійності, зв’язків із церквою, сакралізації суспільства тощо. Вивчення причин цих явищ – нагальне завдання сучасних релігієзнавців.